

הקדמה בנימין אליצור

התלמוד הירושלמי נדפס כאן על פי החומר המשוקע במאגר הנתונים של המילון ההיסטורי ללשון העברית. במהדורה מוצג אך ורק התלמוד הירושלמי, ולכן לא באה בו המשנה.

כנהוג בכל החיבורים שבמאגר, גם במהדורת הירושלמי שלפנינו מובאת מסירת היסוד במלואה על כל המשתמע מכך, כלומר, על כל ההגהות ועל כל הטעויות שבה, אלא שהכול מצוין כראוי, באופן שהמעייין יכול תמיד לשחזר את נוסח כתב היד המקורי.¹ נוסף לכך צוינו פסוקים ומשניות במרכאות, הוכנס פיסוק, הירושלמי חולק למשניות ולפסקאות, צוינו חסרונות, הושלמו השלמות וסומנו סימני קריאה על נוסחים תמוהים, וכדומה. ואולם גם לאחר התערבויות אלו לא נגרע דבר מנוסח כתב היד,² כפי שיפורט להלן.

כתב היד העומד ביסוד ההתקנה הוא כ"י לידן, סקליגר 3, השמור בספריית האוניברסיטה של לידן, ומספרו שם: Or. 4720. כתב יד זה הוא כידוע כתב היד היחיד המצוי בידינו הכולל את הירושלמי כולו. כתב היד, הכתוב בכתובה רבנית איטלקית-אשכנזית, נכתב בידי ר' יחיאל ביר' יקותיאל ביר' בנימן הרופא בשנת ה'מ"ט [1289],³ הוגה בידי מגיהים אחדים, והוא ששימש יסוד לדפוס הראשון – ונציה [רפ"ג]. כתב היד נקרא במפעל המילון ההיסטורי פעמים אחדות לפי תצלום מעולה שנשלח באדיבותה הרבה של ספריית האוניברסיטה בליידן.⁴ כמו כן נבדקו כל המקומות המסופקים בכתב היד גופו בליידן. כל הכתוב בידי הסופר ר' יחיאל נדפס באות רגילה, וכל הכתוב ביד אחרת נדפס באות קטנה. הגהות הסופר נדפסו באות רגילה ובלא ציון יד המגיה, פרט למקומות בודדים שבהם הסימון יכול להטעות, ועל כן סומנה בהם יד הסופר בספרה 0 עילית.⁵ תוספות המגיה, הקרוי על ידי רי"ן אפשטיין: א [ע"א],⁶ נדפסו באות קטנה ובלא ציון היד,⁷ פרט למקומות אחדים שיש בהם תיקון משולב של שני מגיהים,⁸ ואילו מחיקותיו סומנו בספרה 1 עילית. המגיה הקרוי ג סומן בספרה 2 עילית (למעשה כל מגיה שאינו הסופר עצמו [ע"ע] ואינו א, סומן בספרה 2 עילית).⁹ מגיה שאינו מזוהה סומן בסימן שאלה עילי. תיבה שהוגהה בידי הסופר וחזרה והוגהה גם בידי המגיה צוינה רק כמוגהה בידי הסופר; וכן תיבה שהוגהה גם בידי מגיה 2 [ע"ג] וגם בידי מגיה 1 צוינה רק כמוגהה בידי מגיה 2 (מגיה 2 [ע"ג] קדם למגיה 1 [ע"א]).

במחיקה ותיקון או במחיקה בתוך תיקון, צוינה בדרך כלל רק יד המתקן, בהנחה שהוא גם המוחק;¹⁰ וכן בתיקון בתוך מחיקה, צוינה בדרך כלל רק יד המוחק בהנחה שהוא גם המתקן.¹¹ ציון המתקן או המוחק מתייחס רק לסימן האחרון שבא

* רשימת הקיצורים ראה לעיל בסוף המבוא.

- 1 משום כך ימצא המעיין שתי העתקות של שני דפים במסכת מועד קטן (עמ' 820 ואילך), שכך מצוי הוא בכתב היד. ראה מאמרי 'דף אבוד'.
- 2 ראה החוברת 'המפעל ודרכי עשייתו' שיצאה לאור לקראת הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 14–17; וראה גם מ' מישור, 'המילון ההיסטורי – כיצד הוא נעשה?', לשוננו לעם לו (תשמ"ו), עמ' 31–41 ובמיוחד עמ' 34–35 שם.
- 3 כפי שהוא עצמו מצוין בקולופונים. ראה להלן בסוף המהדורה. וראה לעיל במבוא, הע' 70.
- 4 לקראת ההוצאה לאור הוגה הנוסח כולו מחדש. לצורך ההגהה עמדה לפנינו גם מהדורת פ' שפר וה"י בקר, סינופסיס לתלמוד הירושלמי, טיבינגן 1991–1995 (לסדרים זרעים, נשים, נזיקין ומסכת נידה).
- 5 כגון שקלים ג,ד (עמ' 613 שו' 23): (להק"ן¹) – הסופר תיקן 'להן' ל'לה' על ידי מחיקת הנו"ן הסופית ובא המגיה ומחק את כל התיבה.
- 6 דקדוקי ירושלמי, בתוך: מבואות לספרות האמוראים, ירושלים תשכ"ג, עמ' 335 ואילך.
- 7 פרט לתוספות שהן נוסח חלופי, בהן סומנה תמיד יד המגיה. כגון כתובות ד,ו (עמ' 976 שו' 37): מצוה [ס"א]. חייב¹.
- 8 כגון תענית ג,ה (עמ' 721 שו' 26–28): אם סדרתה תפילה [לא יהא לך צרי עין מלמעלה. אלא הכל יהוא מאמצין כחך. [שנ"ל] "וכל מאמצי כח". ור' שמעון בן לקיש אמ'. אם סדרתה תפילה (לא)²] לא תהא מיצר פין – מגיה ב הוסיף את התוספת הארוכה ובתוכה הוסיף מגיה א את התיבה 'שנ'; שביעית ט,ט (עמ' 212 שו' 13): (אם בפירות (שב"ז⁰) היתר היא מתני'¹) – הסופר מחק את התיבה 'שב' ובא מגיה א ומחק את כל המשפט. והשווה לעיל, הע' 5.
- 9 כלומר, המגיה המכונה ע"י אפשטיין "כ"י שלישי" ('אמוראים', עמ' 356 לשו' 52), "כתב ג" (שם, עמ' 380 לשו' 56–57 ועוד), "כ"י ג" (שם, עמ' 527 לשו' 9); והמגיה המכונה "כתב ד" (שם, עמ' 398 לשו' 16 ועוד), "כתב מאוחר משיטא אשכנזית" (שם, עמ' 371 לשו' 46), "כתב חדש" (שם, עמ' 387 לשו' 42), "בעל הגליון הראשון המאוחר" (שם, עמ' 394 לשו' 43–45) וכדומה, סומנו 2. להלן כאן בהקדמה קראנו למגיה ג: ע"ג, ולמגיה ד: ע"ד.
- 10 אפיין היד הוא כאמור בגודל הגופן או בספרה עילית, כגון ברכות א,א עמ' 1 שו' 15: (ה)לואי – מגיה א תיקן ה"א לוי"ו; שם עמ' 3 שו' 45: (כנרתקים) [מוצקים] – המוסיף (מגיה א) הוא גם המוחק; פאה ז,ב עמ' 105 שו' 48: הילכ(א)ה²] – מגיה ב תיקן אל"ף לה"א; שבת א,ד עמ' 372 שו' 19: שהיו [נהרגין] [עול] [עולין] עליו – מגיה א עשה כאן גם את המחיקות וגם את התוספת.
- 11 כגון שבת יד,ד עמ' 433 שו' 40: [הכוסס חטי כלאי הכרם לוקה]¹) – מגיה א שמחק הוא גם זה שהוסיף את הנתון בסוגריים מרובעים.

לפניו¹² מאחר שהמגיהים פעלו כדי להתקין את כתב היד לדפוס¹³ לא סומנו הגהות הבאות רק כדי להבהיר את הכתוב בכתב היד¹⁴ וכן כשהגהה באה לפרש הגהה קודמת, סומנה בדרך כלל רק ההגהה הראשונה או ההגהה הקריאה יותר.¹⁵ אבל במקומות שיש תוספת הבהרה סומנו שתי ההגהות.¹⁶ הטקסט נלמד, וגרסאות תמוהות תוקנו בעיקר לפי כתבי יד אחרים (שסימניהם מצוינים באות רש"י תחתית בסוף התיקון) ובהתחשב במפרשים ובחוקרים שעסקו בטקסט.¹⁷ לצורך ההוצאה הזאת הושוו לר"י רומי (וטיקן 133), כ"י אסקוריאל, כל קטעי הגניזה וקטעי כתבי היד שאינם מן הגניזה.¹⁸ כמו כן נבדקו חיבוריהם של ר"י אפשטיין¹⁹ ור"ש ליברמן²⁰ (חלקם בשלמותם וחלקם לפי המפתחות). כל מה שנמצא ראוי לתיקון על פי הבדיקות הללו, תוקן במהדורה זו. כשניתן לתקן גם מכתב יד שלם (כמו כ"י רומי או כ"י אסקוריאל) וגם מקטע גניזה, הועדף כתב היד השלם, אלא אם כן הנוסח בקטע הגניזה טוב יותר. לעומת זאת, הועדף קטע גניזה על פני קטעי כתבי יד שאינם מן הגניזה.²¹ השלמות לפי כתב יד אחר נעשו רק כשהתיבות שלפני ההשלמה ושלאחריה שוות ביסודן לנמצא בכתב יד היסוד. תיקון בתיבה על פי כתב יד אחר נעשה רק כששתי התיבות שוות בכתובן. במקום שהתיקון הכרחי והתיבות אינן שוות, סומן התיקון כעשוי מדעת המתקן.²² תיקונים מפורשים נעשו רק מכתבי יד של התלמוד הירושלמי ולא מכתבי יד המביאים ליקוטים מן הירושלמי,²³ קונטרס אחרון ועין יעקב. לא תיקנו מכתבי יד של פירוש ר' שלמה סירילאו, מכיוון שבדרך כלל אי אפשר לדעת אם נוסחו מתבסס על כתב יד או שהוא תיקון שלו.²⁴ כמו כן לא הובאו השלמות ותיקונים ממקבילות בתוך הירושלמי, ממקבילות במדרשים, או ממובאות בראשונים. ואולם לעתים התחשבנו במקורות הללו לציון חוסרים, ייתורים וכדומה.²⁵ סימני קריאה באים להצביע על נוסח תמוה ולהסב את תשומת לב הקורא שאכן כן הוא הנוסח בכתב היד (sic!), אבל נוסח זה צריך עיון.

- 12 כגון ברכות ו,א עמ' 50 שו' 20: ((עליו [אחריו]) [לאחריו]) – הסופר תיקן את 'עליו' לאחריו ומגיה א מחק את הכול ותיקן ל'לאחריו'.
- 13 ראה לעיל במבוא, הע' 142.
- 14 כגון סנהדרין א,ו (עמ' 1272 שו' 40–41): בתוך השורה כתב הסופר "שלע"א / שלכ"ג" ובגיליון נרשם ע"א "שבעים ואחד / שלושה ועשרים", במהדורתנו לא סומנה כל הגהה.
- 15 כגון שקלים ו,ב (עמ' 622 שו' 13): יהויקים (אחד) [אחיו] – בכתב היד לאחר תיקונו של 2 בגיליון בא 1 ותיקן בפנים את הדל"ת של 'אחד' ל'יו' כך שנוצרה התיבה 'אחיו', אנו לא התקנו אלא את תיקונו של 2 (שקדם ל-1).
- 16 כגון כתובות ה,א (עמ' 981 שו' 27–28): (אין) [נ"ל] [יש] – הסופר תיקן 'אין' ל'יש' בתוספת ההערה 'נ"ל', בא המגיה ומחק את כל הגהת הסופר ורשם רק 'יש'.
- 17 כגון ברכות א,ב עמ' 7 שו' 43–44: ר' שמעון בן יוחי על ידי שהיה {תדיר} {חדיד} בדברי תורה – התיבה 'תדיר' תוקנה ל'חדיד' על פי קטע גניזה (קטע זה פורסם בשריד"י [עמ' 5 שו' 11], אלא ששם הועתק בטעות 'תדיר'. וראה ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 26).
- 18 הקטעים צורפו (ראה להלן עמ' מח) על פי הרישומים שבמפעל המשנה' שליד האקדמיה הלאומית למדעים, ונקראו מחדש ללא תלות במהדירים שונים (כגון שריד"י). הקטעים שלא היו ידועים לנו נמסרו למפעל המילון על ידי פרופ' יעקב זוסמן. כל הקטעים כולם עומדים להתפרסם על ידו (ראה לעיל במבוא, הע' 251 ובמצוין שם).
- 19 מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח (לפי המפתחות שבמהדורת תש"ס); מבואות לספרות התנאים, ירושלים תשי"ז; מבואות לספרות האמוראים, ירושלים תשכ"ג; מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ירושלים תשמ"ד–תשמ"ח.
- 20 על הירושלמי, ירושלים תרפ"ט; הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה; יוונית ויוונית בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג; ספרי זוטא, ניו-יורק תשכ"ח; תוספתא כפשוטה, ניו-יורק תשט"ו–תשמ"ח; מחקרים בתורת ארץ-ישראל, ירושלים תשנ"א.
- 21 כמו הדפים האשכנזיים שפורסמו בקבץ על יד, יב (כב, תשנ"ד), עמ' 1–120.
- 22 כגון גיטין ב,ג עמ' 1060 שו' 26: הרי זה גיטין [עמ' 26: הרי זה גיטין] על מנת שתתנהו לי – בקטע גניזה (שריד"י עמ' 223) כתוב 'גיטין' (בלי יו"ד בין הגימ"ל לטי"ת) ולכן לא יכולנו לציין את קטע הגניזה ותיקנו ללא סימון; ברכות א,א עמ' 2 שו' 30: אם אומ' «את» ליתן עוביו שלרקיע – התיבה 'את' הוספה מדעת המתקן, מכיוון שבכ"י רומי כתוב: "אומ' את לעוביו", וחסרה התיבה 'ליתן'.
- 23 כגון המובא בשריד"י, עמ' 152–153, 183–184 וכן בגניזת שכתר, א, עמ' 387–429.
- 24 ראה סמואל, רש"ס, עמ' 89 ואילך.
- 25 כגון תענית א,א (עמ' 703 שו' 21): כמי שהזכיר שלוח ציבור. «... כשם שתחיית המתים – הוספנו את סימן החיסרון על פי הנוסח ב'קצור הגדות הירושלמי' שנדפס בגניזת שכתר, א, עמ' 399 שו' 20–21; ברכות ח,ה (עמ' 62 שו' 45): (מימיו) לא יאמר לך אדם – ייתרנו את התיבה 'מימיו' על פי המקבילה ביומא ח,ט (עמ' 599 שו' 11) שבה תיבה זו שייכת למשפט הקודם והועתקה לכאן בטעות; מע"ש ב,ו (עמ' 292 שו' 36): ויחללו! זהב על הכסף – הטלנו סימני קריאה סביב התיבה 'ויחללו' מכיוון שצ"ל 'לא יחללו' עפ"י התוספתא כאן פ"ב ה"ז; מגילה א,י (עמ' 756 שו' 19): אין ה'בהמה! ניתרת אלא בנביא – במקום 'בהמה' צ"ל 'במה' על פי המקבילה בויק"ר כב,ט (עמ' תיקון); תענית ד,ב (עמ' 728 שו' 45): !מן יהודין מן ציפורין – הטלנו סימני קריאה סביב המ"ם מכיוון שצ"ל 'בן' על פי הנוסח המצוטט בתשובה"ג הרכבי, סי' שמט, עמ' 176 (ושם הנוסח 'בן יהוד', 'יהוד' כבכ"ל כאן לפני תיקונו של המגיה!).

כשהדעת נותנת שהתחלפו תיבות, כגון: חייב/פטור; מותר/אסור; הכא/התם; ששוכלו אותיות (בר/רב וכדומה); כשהטעות היא גרפית (ב/כ; ה/ח; ו/י וכדומה); כשנתחלפו שמות חכמים ועוד – בכל אלה סומן הדבר בדרך כלל בסימני קריאה ולא כתיקון מפורש. כמו כן לעתים סומנו בסימני קריאה תיקונים מוטעים של מגיה בכתב היד.²⁶

הגהות מוטעות או נוסחים תמוהים לא סומנו באופן קבוע, והנוסח הנכון בא לידי ביטוי בערכים שניתנו לתיבות במאגר הממוחשב (תקליטור 'מאגרים').²⁷ כמו כן במקומות ספורים שהספק בהם רב, ניתן רק ייחוד בערך שבמאגר: 'עדות מסופקת'.²⁸

26 כגון פאה ד,ה עמ' 96 ש' 1: מהו אבעיות. (אכזן) [אמר ר' בון]. (כמ')! דתימ' – המגיה תיקן את התיבה הלא מובנת לו 'אכזן' ל'אמר ר' בון', אבל סימן את קו המחיקה יותר מדי כך שנמחקה גם התיבה 'כמ', אבל תיקן זה קלקול הוא, כפי שהראה אפשטיין, מחקרים ב, עמ' 307–308, ועל כן סומן הדבר בסימני קריאה. באופן כללי יש להתייחס בזהירות מרובה להגהותיו של מגיה א, ובמיוחד להגהותיו הקטנות שפעמים רבות קלקול הן! (וראה ליברמן, שוב ליידן, עמ' 109).

27 כגון ברכות ב,ג עמ' 17 ש' 47: שהן עושין ההין חיתין (ומ)[עיינין א] (א)[ין] – לתיבה 'א' (א)[ין] ניתן ערך 'עין' במשמעות 'שם האות' ובציון 'ייחוד בכתב', וראה אפשטיין, אמוראים, עמ' 348, הע' 38 וליברמן, שוב ליידן, עמ' 110; דמאי ב,א עמ' 122 ש' 20: עד (בור)[כדון] – המגיה אמנם הגיה את 'בור' של הסופר ל'כדון' (כנראה עפ"י כ"ר), אבל אנו נתנו רק את הערך 'בור' שהוא שם מקום (וראה לעיל במבוא, הע' 158); דמאי ה,ג עמ' 132 ש' 48: ר' שמעון אסר בתרומת מעשר ומתיר בחלה – לתיבה 'אסר' ניתן ערך 'אסר' בניין קל בינוני ובציון 'ייחוד בכתב', וראה אפשטיין, שם, עמ' 402, הע' 7.

28 ואלו הם המקומות שבהם ניתן רק ייחוד 'עדות מסופקת' (התיבה המודגשת היא המסופקת): ברכות ב,ז עמ' 23 ש' 20–21: דאין אחד ליסטים ואזל קם – בכ"ר: 'חד ליסטים' ולכן ייחדנו את התיבה 'אחד' שאמורה להיות ארמית; שם ה,ב עמ' 45 ש' 21: בשעה שיש' באין לידי עבירה [ומעשים] (רעים) – בתענית א,א עמ' 704 ש' 1 כתוב 'עבירות מעשים' וניתן ערך 'עבירות', וכך כנראה היה לפני כ"ר כאן: 'לידע בירות', אבל בכ"ר נז, (עמ' 607) בכ"י וטיקן 30 (במהדורת תיאודור ואלבק שם הדיווח מוטעה!) ובקטע גניזה (מ' סוקולוף, קטעי בראשית רבה מן הגניזה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 138) כתוב 'עבירות מעשים'; שם ט,א עמ' 66 ש' 44: זה צוארו שלמשה ר" – בכ"ל יש נקודת הפסק אחרי 'שלמשה', ובכ"ר, ברש"ס ובמקבילות שבמדרשים חסר 'רבינו' (ע' לונץ, ירושלמי), לכן ייחדנו את התיבה 'ר' וכן ציינו ש'אחרי המילה שלפניה יש נקודת הפסק בכתב היד'; פאה א,א עמ' 82 ש' 41: כך אני מוכיח – ביפה מראה תיקן 'בך' (לונץ, שם); שם ד,ו עמ' 96 ש' 28: ושכחת קמה – הר"ש והריב"מ צ"ג גורסים 'זו שכחת' (לונץ, שם), אבל ייתכן גם שז"ו זו היא וי"ו הפירוש (ראה אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 1080 ואילך); דמאי א,ד עמ' 120 ש' 13: כדי שהוא טובל – פרנקל, אהבת ציון ולונץ, ירושלמי הגיהו 'כרי', אבל אין הדבר מוכרח; שביעית ו,א עמ' 199 ש' 17: אנטוניוס יהבה לר' תרין אלפין דשנין באריסו – ברש"ס: 'הנציץ' (מטבע), וכך כתבו בספר הישוב א (ירושלים תרצ"ט), עמ' 26 הע' 3, אבל י' פליקס בפירושו (עמ' 69 הע' 302) מעדיף את 'דשנין' (וכך גם ג' אלון המובא שם), שהרי אלפיים הנציץ הם רק כחמישים וחמישה דינרים (ראה תוספתא ב"ב ה"ב); שם ז,ה עמ' 203 ש' 36–37: שהובילו לחצר אבל אם היתה שנייה – מכיוון שהנוסח מקוים גם מכ"ר וגם מקטע גניזה לא ראינו לתקן במפורש, מה גם שכל התיקונים שהוצעו מפוקפקים (ע' פליקס, עמ' 147); ביכורים ב,י עמ' 358 ש' 33: לוקחין בהמה לבשר תאוה – ליברמן בתוספתא"ש (עמ' 719 הע' 42) הביא את הנוסח ירושלמי שהגיה 'חיה', אבל הגהה זו היא נגד הריב"מ צ"ג, הר"ש והרש"ס, וקשה להגיה את כל הנוסחאות (ליברמן שם); שבת א,א עמ' 363 ש' 8: {לא} לחיוב ולא לפטור – על פי המקבילה בשבועות א,א עמ' 1339 ש' 8: לחיוב ולא לפטור – ייתרנו בשבת את 'לא', ומכיוון שיתכן שבמקום 'ולא' צריך להיות 'או' (ע' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 4 [בקטע הגניזה המצוטט שם יש רק 'א' ולא 'א'!]) ייחדנו את התיבה 'ולא' גם בשבת וגם בשבועות; עירובין ו,ח עמ' 482 ש' 24: ובשבת שואלין לה – במקבילה בשבת יט,א עמ' 444 ש' 29 'שאלון' בארמית, והוא נכון יותר; שם ו,י עמ' 483 ש' 18: לעולם אינו אוסר – אמנם ר"ש ליברמן (שם, עמ' 324) מגיה '[או] לעוליה' (=לעליה), אבל לאחר מכן מפרש ללא הגהה; שם ש' 22 וכן ז,ב עמ' 484 ש' 29: מערבין שנים ואין מערבין אחד – גם כאן מגיה ליברמן 'אין' [רצון], אלא שהגהה זו היא בשתי המקבילות והיא נגד העתקת הר"ח (ע"ש); שם עמ' 486 ש' 7: מהו מודיע הלכה – התיבה 'הלכה' כאן תמוהה מאוד, הפ"מ הגיה על פי הבבלי 'הכלה', וקה"ע פירש בדוחק, וכתב ר"ש ליברמן (שם, עמ' 335): "פתרון המאמר נעלם ממני"; יומא ו,ד עמ' 591 ש' 1: כבש גופו – הר"ש ליברמן העיר (תוספתא"ש עמ' 793 הע' 45): "ג"ל שצ"ל: גופ", גופה=גפה, גדר"; סוכה א,יא עמ' 641 ש' 20: שאם היתה נתונה על ארבעה אבנים או שהיתה גבוהה מן הארץ – קה"ע מפרש: "ד' אבנים שהן גבוהין טפח", סוגייתנו מצוטטת בתוס' סוכה יט ע"ב ד"ה 'שאם', ושם: "או שאם היתה", אלא שהגר"א מתקן שם: 'והיתה'; כתובות ו,ג עמ' 987 ש' 7: וגובה קרקע – ז"ו רבינוביץ (שערי תורת ארץ ישראל, ירושלים ת"ש, עמ' 388) מגיה: 'בבהמה וקרקע', אלא מכיוון שהמפרשים (פ"מ וקה"ע) מתמודדים עם הנוסח הקיים, השארנו את התיבה כפי שהיא ורק ייחדנו; שם ז,ב עמ' 989 ש' 41: אבל בשנדרה – בדפוסים החדשים תיקנו: 'אבל' אלא בהתאמה לרישא שם ובעקבות המפרשים, אבל אין הדבר מוכרח; שם ט,א עמ' 997 ש' 3: לא כתב לה שנייה (היא) – מלכתחילה התכוון הסופר כנראה ל'שנייה היא' (=שונה היא [בארמית]), אבל תיקן עצמו מיד ומחק את 'היא', קה"ע הגיה ל'שמא', אבל הפ"מ פירש את 'שנייה' כ'שנית'; נזיר ב,ג עמ' 1101 ש' 50 – עמ' 1102 ש' 1: בשאינו יכול. אבל אם יכול – רי"ן אפשטיין (מלנה"מ עמ' 602, 718) מגיה 'יכול' ל'[ש]יכול', אבל צורה זו אינה מצויה כלל בלשון חז"ל, מה גם שהמפרשים פירשו שאינו יכול לשתות, כפי שאפשטיין עצמו מציין; סנהדרין ו,ד עמ' 1293 ש' 29: אסרטה – במקבילה שבחגיגה ב,ב עמ' 787 ש' 30: 'אילפא', אבל במובאה שביוחסין (עמ' 80): 'אסתר', וכן בתענית א,ד עמ' 708 ש' 3 בעניין אחר: 'איסרטה', ומ' עסיס (סנהדרין, עמ' 83) אחרי שדן בכל המובאות הנ"ל העדיף את הנוסח שבחגיגה, אלא שסיים בצ"ע, לפיכך גם אנו ייחדנו את התיבה כעדות מסופקת, מה גם שזו מילה לועזית ונהגנו למעט מאוד בתיקוני מילים לועזיות (ראה להלן); שבועות א,א עמ' 1339 ש' 8 – ראה לעיל, שבת א,א; שם ש' 47 – עמ' 1340 ש' 1: מלמד שאינן מצטרפין... מלמד שאין מצטרפין – הנוסח כאן מקוים גם מקטע גניזה (שריד"י, עמ' 265) וגם מן הנוסח המובא בפירושו הר"ש בריש נגעים, אלא שהוא מתקן 'שאינן' ל'שהן' כפי שמתקן גם הפ"מ, ואילו קה"ע מפרש 'שאינן' = 'הן'; שם א,ד עמ' 1342 ש' 38–39: זה וזה מחמת ראש חודש – פ"מ הגיה 'ראש השנה', וקה"ע בתחילה הגיה גם כן כך, ולאחר מכן יישב את הנוסח 'ראש חודש', ע"ש.

מכיוון שהטקסט נועד מעיקרו לשמש את צורכי המילון ההיסטורי ללשון העברית, מיעטנו בתיקוני מילים ארמיות.²⁹ כמו כן מיעטנו מאוד בסימון טעויות במילים לועזיות³⁰ ובשמות החכמים.³¹ הוספנו סימני פיסוק (נקודה בלבד, בלא התחשבות בסימני הפיסוק שבכתב היד),³² וניקדנו את המילים המנוקדות בכתב היד.

לא העתקנו את פרקי המשנה שבראש כל פרק מפרקי הירושלמי, אבל העתקנו משניות שבתוך הפרק (כגון בחלק ממסכת ברכות) והפסקאות מן המשנה.

פסוקי המקרא והפסקאות מן המשנה (שהסוגיה מתייחסת אליה) סומנו במרכאות עבריות ולא נרשמו להם מראי מקום, ואילו מובאות מן המשנה בתוך הסוגיה (שאיננה משנת הסוגיה) ומספר בן-סירא סומנו במרכאות אנגליות ונרשמו להן מראי מקום.³³ כשבאות שתי מובאות או יותר ממשנה אחת בקטע מסוים, סומן מראה המקום במובאה האחרונה.³⁴ לא סומנו מובאות מן התוספתא וממדרשי ההלכה, בשל הספק העולה בדבר זיהוי מקורות אלו כמקורות ישירים לתלמוד הירושלמי.³⁵ חלוקת הטקסט נעשתה לפי הפרק והמשנה (על פי החלוקה המקובלת).³⁶ החלוקה המשנית לפסקאות נעשתה לפי העניין, ובדרך כלל היא מתאימה לפסקאות מן המשנה.³⁷ הפסקאות נדפסו בהוצחה, בין משנה למשנה ניתן רווח בין שורה אחת ובין פרק לפרק ניתן רווח בין שתי שורות. מאחר שמהדורה זו של הירושלמי מסודרת לפי המשניות (א,א; א,ב וכו'), כשסדר הפסקאות בכתב היד אינו מתאים לסדר המקובל במשנה, הותאם הטקסט לסדר המשנה, והסדר שבכתב היד צוין במספרים: {1} {2} {3}.³⁸

מראי המקום בגיליונות שמימין ומשמאל לטורים הם לדפוס ונציה [רפ"ג].³⁹ בציון קיצורים וראשי תיבות נקטנו שיטה אחידה בלא תלות בדרך רישומם בכתב היד, כגון: הקב"ה, א'עפ"י – א'עפ"י, ו' – ר', ה'ל' – ה'ל' וכדומה. גם הקיצורים וגם ראשי התיבות סומנו בגרש אחד. אותיות מנצפ"ך שלא נכתבו כאותיות סופיות בסוף מילה ואין עליהן גרש, נכתבו בגרש. שתי אותיות הכתובות כאחת (ליגטורות) הועתקו כשתי אותיות. סוף שורה בכתב היד סומן רק כשיש בו עניין להבנת הנוסח (כגון תיבת 'של' בסוף שורה שתמיד נוקדה בידי הסופר – 'שָׁל'; חזרה על תיבה בתחילת השורה הבאה או העמוד הבא וכדומה). לא הותקנו סימנים שלא הגיעו לכלל אותיות (כגון חצאי אותיות), אם אינם חלק של תיבה. אותיות למילוי שורה לא הועתקו, אלא אם כן הן שונות מן המילה שבראש השורה הבאה.⁴⁰ אף לא הועתקו שומרי דף ושומרי קונטרס, אלא אם כן הם שונים מן המילים שבראש העמוד הבא. כותרות העמודים לא הועתקו. כותרות אחרות⁴¹ וסיימים⁴² לא הועתקו אף הם.

- 29 בדרך כלל לא תוקנו צורות שגויות בארמית הגלילית, כגון: 'התם/תמן' וכו'.
- 30 לכל המילים הלועזיות ניתנו ערכים במאגר הממוחשב, גם כשהן באות בהקשר ארמי, והנוסח הנכון יכול להילמד מן הערך שניתן למילים אלו.
- 31 תיקונים מעין אלו הוכנסו בדרך כלל בעקבות הערה שבאה על כך במחקר.
- 32 לא התחשבנו בפיסוק שבכתב היד, כיוון שכך נהגנו בכל היצירות המותקנות במאגר, על אף שהפיסוק בכתב היד הוא טוב למדי, ראה לעיל במבוא, הע' 66.
- 33 במובאות מן המשנה צוינו שם המסכת, הפרק והמשנה, לפי המהדורות המקובלות. ספר בן סירא צוין לפי מהדורת האקדמיה ללשון העברית והיכל הספר, ירושלים תשל"ג. ואלו הם פסוקי בן סירא שבירושלמי: ג,כא–כב (חגיגה ב,א עמ' 785 שו' 25–26); יא,א (ברכות ז,ב עמ' 57 שו' 27–28 = נזיר ה,ד עמ' 1114 שו' 46).
- 34 מכיוון שהקטעים המילוניים אוחדו בהדפסה, יכול שיהיו מראי מקום זהים ברצף אחד.
- 35 וראה י"ג אפשטיין, מובאות לספרות התנאים, ירושלים ותל-אביב תשי"ז, עמ' 246.
- 36 החלוקה לפי משניות נהוגה במאגר גם בבבלי וגם בירושלמי. לפיכך אין התייחסות בחלוקה לסימוני ההלכות שבכתב היד ובדפוסים. ראה לדוגמה החלוקה בסוף מסכת ביכורים (פ"ג ה"ד – ה"ז = ג,ד – ג,א [עמ' 361–362]).
- 37 החלוקה לפסקאות בירושלמי היא בעייתית ביותר ו"משובשת בכמה מקומות" (ראה אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 941 ואילך) ואין לראות בחלוקה שבמהדורה זו קביעת מסמרות כלשהי.
- 38 ואלו הם המקומות שסטינו בהם מן הסדר שבכ"ל: ברכות ח,ג – ח,ה (עמ' 61–62); סוטה ט,ג – ט,ה (עמ' 944–945); גיטין ט,ב – ט,ד (עמ' 1092); קידושין ד,ט – ד,יא (עמ' 1184–1185); ב"ק ג,ט – ג,יא (עמ' 1195–1196); ב"ק ז,ג – ז,ד (עמ' 1205); סנהדרין ו,ג – ו,ד (עמ' 1292–1293); שבועות ד,ו – ד,ח (עמ' 1356). וראה אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 940–941.
- 39 התעלמנו מן הטעות שבמספור עמודי מסכת ברכות יא2 – יג ומספרנו ברצף: יב – יד. כבכל המאגר גם כאן, בירושלמי, לא נתנו את מספור דפי כתב היד.
- 40 וכן אם יש באותיות אלו ניקוד, כגון: (לכש) | לכשיבואו (תענית א,ו עמ' 709 שו' 30).
- 41 כמו שער הירושלמי: "תלמוד ירושלמי משני סדרים והם סדר זרעים וסדר מועד"; לפני מסכת ברכות: "בשמך רחמנא וחננא"; לפני מסכת שבת: "בעזרת הודע ועד אתחיל ואסיים סדר מועד"; לפני מסכת יבמות: "סדר נשים"; לפני מסכת ב"ק: "סדר ישועות"; וכגון: "פרק ב" וכו' בראשי הפרקים (כותרות אלו הן לפני פרקי המשנה ולא לפני הירושלמי).
- 42 כגון: "סליק פירקא" בסופי פרקים (גם תיבות אלו באות בסוף פרקי המשנה), "הדרן עלך" וכדומה בסופי מסכתות (ראה אפשטיין, אמוראים, עמ' 604). כמו כן לא הותקנו הערות הסופר על "חסרונות": בסוף מסכת שבת: "לא מצאתי ממנו יותר בתלמוד ירושלמי"; בסוף מסכת

הקולופונים שבכתב היד (בסוף סדר מועד ובסוף סדר נזיקין) ניתנו בסוף הכרך. כל מה שאיננו מגוף הירושלמי – כגון: הפניות שונות,⁴³ פסוקים בשולי עמודים,⁴⁴ חתימות,⁴⁵ ניסויי קולמוס,⁴⁶ כתיבות כנגד עין הרע,⁴⁷ רשימות בעלות⁴⁸ וכדומה⁴⁹ – לא הועתקו. ההעתקות הארוכות שבגיליונות מסכת פאה מפירוש הר"ש⁵⁰ לא הותקנו. שמות המסכתות שבראשי המסכתות ניתנו ככתיבן בכתב היד.⁵¹ לעומת זאת, שמות המסכתות שבכותרות הרצות מופיעים בשם המקובל.⁵²

מכות: "לא מצאתי (תי) [נו] גמרא ירושלמית בפרק הזה"; בסוף מסכת נידה (שהוא גם סוף הירושלמי): "לא מצאנו ממנו יותר" (ראה על מקומות אלו, זוסמן, פרקי ירושלמי, עמ' 238, 245, 256); נזיר ט, ב (סג ע"ד, בגיליון השמאלי של דף 148 ע"א בכ"ל מול "אי זה הוא קבר התהום": "לא מצאתי כתוב יותר" (ונמחק ע"א)).

43 תרומות ח"א (מו ע"ב) בעניין סיעת בני אדם המהלכין בדרך: "עין בר"ש" (ע"א) [וראה להלן ליד הע' 50 ובמבוא לעיל, הע' 150]; מעשר שני ה' (נו ע"ב-ע"ג) בעניין ר' אלעזר בן עזריה ור' עקיבא: "והיא גם בפ"ב דביצה" (ע"ג ונמחק ע"א); ערלה א, ה (סא ע"ב) בעניין טינופת שלתרומה: "עין בנזיר פ"ר ג' מינין" (ע"ג ונמחק ע"א); שבת ג, ד (ו ע"א) בעניין חמין שהוחמו ביום טוב: "מכאן עד סוף מתני' היא גם בפ"ב דביצה" (ע"ג ונמחק ע"א); כתובות ט, ג (לג ע"א) בצד הסיפור על בני שמי: "עין" (ע"ג), והוקף בעיגול עם סימונים שונים, ולא השלים את מראה המקום!; נזיר ט, ג (נו ע"ד) בעניין העושה חצר על פתח המערה: "פ' המוכר () [פ"ר]" (ע"א); קידושין ב, ט (סג ע"א) בעניין קידושין בפטר חמור: "והכי תנן במסכת מכות" (ע"ג), ושם בהמשך ליד הקל וחומר המוכיח שמקדשין אישה בפטר חמור: "וכן אפסיק" הלכתה" (ע"ג); סנהדרין ב, א (יט ע"ד) בעניין כהן גדול שחטא: "עין בירוש' דר"פ בתרא דהוריות ובאגדת שמואל" (ע"ג).

44 כולם ע"ג (פרט לאחד ע"א): פסחים ב, ב (בגיליון השמאלי שבראש דף 218 ע"ב בכ"ל): "לא מצאתי ולא מצאה היונה מנוח לכך רגלה פתחו שערים ויבוא גוי צדיק שומר אמונים"; יומא ח, א (באמצע הגיליון הימני של דף 258 ע"ב): "למה רגשו גוים ולאומים יהגו ריק יתיצבו מל"; ר"ה ב, ז (בראש דף 292 ע"ב): "למה / למה לנצח / למה לנצח תנשכחנו ת"; ר"ה ב, ט (בראש דף 293 ע"א): "ואתה י" מגן בעדי כבודי ומרים ראשי קולי אל י" אקרא ויענני מהר קודשו סלה"; בצדו השני של הקולופון שבסוף מו"ק (דף 371 ע"ב): "אני הגבר ראה עוני בשבט עברתו. רבים אומרים / למה רגשו גוים ולאומים יהגו ריק יתיצבו כל פועלי / אוי לתבונה ואוי לי כי גוי כמו זה שכני לו יש מנחם" (ראה שילר-סינשי, והמה בכתבים, עמ' 14 בהערה); סוף כתובות ותחילת נדרים (גיליון שמאלי עליון של דף 92 ע"א): "והיה כי תבאו אל" (ע"א); שבועות ו, א (בראש דף 268 ע"א, אחרי חתימת י' אדוניהו [ראה ההערה הבאה]): "למ... והתשכרת... למה בשב... / והנה אנחנו מאלמים / הטרם תדע / שפטים גדולים"; שבועות ז, ה (בתחתית דף 273 ע"א): "והנה אנחנו מאלמים".

45 החתימה שבצד ההגהה מיד מגיה ב בנזיר ז, ד (עמ' 1128 שו"ד, 46): "יעקב" הותקנה, משום שהיא שייכת להגהה, אבל החתימה שבמסכת שבועות בראש דף 268 ע"א: "יעקב" אדוניהו לא הותקנה, מכיוון שאיננה שייכת כלל להגהות הירושלמי (וראה מאמרי 'הוריות', עמ' 2 הע' 4; ולעיל במבוא, הע' 145. תצלום נאה של חתימה זו מצוי בסוף הירושלמי מהדורת שולזינגר, ניו יורק תש"ז).

46 בהרבה מניסיונות הקולמוס נרשם 'אברהם' ואפשר שהוא שם אחד המגיהים (אברהם דבלמש? [ראה צונץ, *Zur Geschichte und Literatur*, ברלין 1845, עמ' 10]) או הסדרים: שבת פ"ז (בגיליון השמאלי של דף 173 ע"א בכ"ל [באלכסון ובמהופך]): "רהם / אברהם" (ע"ג?); אבל נראה יותר שזו טביעת עופרת [פוזיטיב! חותמת?]; כתובות פ"ט (בתחתית דף 83 ע"ב): "ברהם ב ב" ובתחתית העמוד שלאחריו: "אב ב"; שם פ"ג (על הגיליון של דף 90 ע"ב) הרבה ניסיונות קולמוס של הליגטורה "אל" והתיבה "אברהם" שנמחקה; נזיר פ"ד (בגיליון הימני העליון של דף 136 ע"ב): "אברהם" (ע"א); שם פ"ו (בגיליון התחתון של דף 139 ע"ב): "אמר אבר" (ע"א); שבועות פ"ג (לרוחב הגיליון של דף 265 ע"א): "אברהם יצ" (ע"ג), "לחם" (ע"א). יבמות פ"ח (בגיליון השמאלי העליון של דף 22 ע"א): "יהודה" (ע"ד?). שבועות פ"ו (בתחתית דף 270 ע"ב בארבע שורות ממורכזות כטבלה): "למ / עפ יכ נס / אב גר הו / זח" (ע"ג). שביעית פ"ד (בגיליון התחתון של דף 80 ע"א): "להיות מלקטין בטובה והן..." (חזרה על השורה האחרונה ביד לא מזהה).

47 הסופר ר' יחיאל כנראה היה ער לכך: בחגיגה פ"א בתחתית דף 341 ע"ב המסתיים במילים "על מה אבדה" (ירמיהו ט, יא) רשם הסופר: "בקש עבדך" (תהילים קיט, קעו); ובהוריות פ"א בתחתית דף 295 ע"א המסתיים במילה "נשתמד" רשם הסופר: "ה' ישמרנו מכל רע ישמור את נפשינו" (על פי תהילים קכא, ז). וראה מה שכתבתי ב'הוריות', עמ' 4, הע' 19; ועין מ' בית-אריה, 'נוסחות מעתיקים בתחתית עמודים', קריית ספר מד (תשכ"ט), עמ' 549-552.

48 שלושה עשר בעלים היו לכ"ל, וכולם מנויים אצל שילר-סינשי, והמה בכתבים, עמ' 12-15.
49 כגון שביעית פ"ח (בראש דף 88 ע"ב בכ"ל): "אני משט פסנ" (ע"ג, ונמרח); שם פ"ט (בגיליון הימני של דף 89 ע"א): "ימח שמך" (ע"ג ונמחק ע"ד); מע"ש פ"ד (בגיליון הימני של דף 127 ע"ב): "ורשב"ל" (בקולמוס דק ע"ד); יבמות פ"י (בגיליון הימני העליון של דף 27 ע"ב): "עשרים וארבעה / אברהם יצחק יעקב" (ע"ג); כתובות פ"א (בגיליון הימני העליון של דף 62 ע"א): "אני ישן והוא ער" (ע"ג); שם פ"ט (בראש דף 83 ע"ב): "א / אברהם יצחק יעק" / אדאם אלא תעלא בחייאת" (השורה האחרונה כתובה בערבית יהודית (!), ותרומה: יאריך האל יתעלה את חיי [פלוגין]. זו נוסחת ברכה שגורה בערבית, אלא שהכתיב כאן הוא מעט וולגרי. תודתי לידידי ד"ר אורי מלמד על עזרתו בעניין זה); שם פ"ב (בתחתית דף 87 ע"ב): "ואם תוכל לחידתי לפרש אתן לך פר ואישיה" (ע"ג); שם (לרוחב הגיליון השמאלי של דף 89 ע"א): "הכותב ל" (ע"ד); ב"ק פ"ח (בגיליון הימני התחתון של דף 185 ע"ב כתב הסופר): "אלה אלה"; שבועות פ"ו (בראש דף 271 ע"א מעל מס' הקונטרס ס"ד כתב הסופר): "וי' עליך" (כנראה חשב לקראת סוף הכרך ליצור כאן קונטרס בן שישה גיליונות והתחרט [וראה מאמרי, 'דף אבוד', עמ' 661-662, הע' 7, ובתוספת להערה בעמ' 668]). בנדרים פ"א (לרוחב הגיליון השמאלי של דף 92 ע"א) נרשם משהו בלועזית ונמחק.

50 ראה בקר, גלוסות, עמ' 147 ואילך. והשווה לעיל, הדוגמה הראשונה בהע' 43.

51 אמנם השם "מסכת ברכות" אינו מופיע בכתב היד ככותרת, אבל הוא מופיע בסוף המסכת: "חסלת מסכת ברכות".

52 ואלו הם החריגים: בכתב היד: פאה, בכותרת הרצה: פאה; מעשר שני / מעשר שני; תענית / תענית; משקין / מועד קטן; בבא מיצא / בבא מיצא (גם בסיום המסכת כתב הסופר: "וסליקא לה בבא מיצא", וכבר העיר על כך אפשטיין, אמוראים, עמ' 604).

כשבא סימן להפרדת מילים בכתב היד ולמעשה אין צורך בו מכיוון שהמילים פרודות ממילא, לא סומנה ההפרדה. כמו כן לא סומנה ההפרדה במקום שהתיקון גורם להפרדת מילים. בחלוקת תיבה לשתיים או בחיבור שתי תיבות לאחת, לא סומנה יד המחלק או המחבר (בדרך כלל יד מגיה א). צירופים מסוימים הוקפו בידי המתקין, בין לצורך רישום הערך במאגר⁵³ בין כתיקון, כלומר, כשבמסירה מופיעות שתי תיבות שלדעת המתקין צריכות להיות תיבה אחת.⁵⁴ כשנקבע שינוי בסדר האותיות בכתב היד באמצעות אותיות או נקודות, סומן הדבר כתיקון מפורש. לעומת זאת, כשנקבע שינוי בסדר התיבות בכתב היד באמצעות אותיות או נקודות, סומן הדבר בספרות – [1] [2] וכו' – לפני התיבה המסומנת, אך לא סומנה היד המתקנת (בדרך כלל יד הסופר).

כל התיקונים וההשלמות בכתב היד סומנו בשיטה אחת, בלא הבחנה בין השלמה בתוך השורה, בין השורות או על הגיליון. מאגר הנתונים של המילון בנוי קטעים מילוניים קצרים (כל קטע מכיל עד שבעים תיבות) וכל קטע וקטע עומד בפני עצמו (בהדפסת המהדורה אוחדו קטעים אלו). בטקסט המשמש את המילון, חשוב יותר ההקשר המצומצם של התיבה, ולכן אפשר שיימצא חוסר אחידות בהתקנתן של מקבילות בתוך הירושלמי, בעיקר בתיקונים ממסירות אחרות או מדעת המתקין, בסימון סימני קריאה, בפיסוק וכדומה.

סוף דבר, מהדורה זו מיוסדת על העתקה מהימנה של כ"י לידן, כתב היד ה'משובח'⁵⁵ שממנו, על כל הגהותיו, הנכונות ושאינן נכונות, משתלשלים ויורדים כל הדפוסים כולם עד היום. התיקונים שבמהדורה זו מבוססים על מצב הדרישה והחקירה של נוסח הירושלמי עד ימינו, והרי הם מסורים לשיקול דעתו של הלומד.⁵⁶ עליהם אפשר להוסיף כהנה וכהנה, והדבר ייעשה במהדורות הבאות, אי"ה. מהדורה זו מייצגת בצורה שקופה ומדויקת את גלגולי הנוסח – ידו של ר' יחיאל סופר כתב היד, ידיים שחלו באותו כתב יד, תיקונים והשלמות על פי מסירות אחרות של הירושלמי ועל פי סברה – ואנו תפילה שתעלה לרצון לפני ציבור המלומדים. "ויהיה זה שכרנו כי תרב הדעת וירבו ההוגים בתלמוד ירושלמי וירוו צמאונם גם בדברי רבותינו אמוראי ארץ ישראל ותאורנה עיניהם באור היוצא מציון".⁵⁷

53 כגון: כאיזה צד, מכיוון שהערך של תיבה זו הוא 'כיצד'.

54 כגון: אדאיתנה (ברכות ב, א עמ' 13 שו' 20) – 'זהו ששנה התנא'. ראה אפשטיין, אמוראים, עמ' 405, הע' 8.

55 כדברי הגר"ש ליברמן: "סוף דבר, המסקנא היא שגוף כ"ל כפי שיצא מידי הסופר הוא כ"י משובח" (מבוא כ"ל, עמ' [5]; וראה לעיל במבוא, עמ' כט והע' 185 שם).

56 ושוב כדברי הגר"ש ליברמן: "סוף דבר, כל הגהה שאינה מיוסדת על כת"י או ציטט לא יצאה מידי השערה" (הירושלמי כפשוטו, הקדמה, עמ' כח).

57 כלשונו של ר"ז פרנקל, אהבת ציון, הקדמה, עמ' V.